

מכון פלורסה היימר למחקרים מדיניות

**מערכת החינוך
הבדויה בNEG:
המציאות והצורך בקידומה**

יוסף בנדוד

על המחבר

ד"ר יוסי בן-זווֹה הוא חוקר החברה הבדוית בישראל ושימש כמרצה לגאוגרפיה במכלאת דוד יlin ובאוניברסיטת בן גוריון בנגב. בשנים האחרונות הוא פועל כחוקר במכון ירושלים לחקר ישראל ובמכון פלורסה היימר למחקרים מדיניים.

על מכון פלורסה היימר למחקרים מדיניות

המודעות בדבר חשיבותו של מחקר מכון למדיניות גוברת והולכת, לא רק בקרב חוקרים וקובעי מדיניות, אלא גם בקרב קבוצות ציבוריות ופרטיות. קון פלורסה היימר, שבראשה עומד ד"ר סטיבן ה' פלורסה היימר, יזמה את ייסודה של מכון מחקר שיתרכז במחקריהם העוסקים בסוגיות מדיניות ארכוכות טוחה. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכי יסודים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות וההשלכות ארוכות הטווח של תהליכי אלה ולהציג לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגייה.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסה היימר (יו"ר), עו"ד "עמיהודה בן-פורת" (סגן יו"ר), מר דוד ברודט, הממונה על התקציבים במשרד האוצר, ומושר הירש גוזמן, העורך הראשי של "הירושלים ריפורט". מנהל המכון הוא פרופ' עמרם גונן, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

פרויקט אחד בתכנית העבודה של המכון, בראשות פרופ' עמרם גונן וד"ר ראש חמאיסי, עוקב אחר מגמות חברתיות כלכליות וגאוגרפיות בקרב האוכלוסייה הערבית ומנתח אותן, על מנת לבנות במשך הזמן הצעות מדיניות כוללות לرمות השונות של קובעי המדיניות בישראל בכל התחומים הרלבנטיים. העربים בישראל, המהווים 18 אחוזים מהאוכלוסייה, עדין עומדים בפניו אתגר של שילובם בחיי המדינה ומציאת פתרון נאות לעוויותיהם.

פרויקט שני, בראשות פרופ' אריה שחר ופרופ' עמרם גונן, עוקב אחר תהליכי בתחום הכלכלה, החברה והמיישל במורחב הליבה של מדינת ישראל – אותו חבל מטרופוליני במרכז הארץ, הכוון בתוכו את מרבית האוכלוסייה הישראלית ואת עיקר הפעילות המשקית. דגש רב מושם בפרויקט זה על חקר תפkidיהן של הרשויות המקומיות בעידן של בייזר סמכויות, במטרה להציג מדיניות ואמצעים לחיזוק יכולתן של הרשויות לעומת ארגונים החדשניים של שירות ופיתוח. דגש אחר מושם על חקר המערכות המרחביות של הכלכלה והחברה הפעולות בחבל הליבה, במטרה להציג מדיניות ואמצעים לשכללו של חבל זה, בעידן של כלכלה גלובלית.

מכון פלורסהיימר למחקרים מדיניות

**מערכת החינוך הבדוית בNEGIP:
המציאות והצורך בקידומה**

יוסף בן-דוד

ירושלים, אפריל 1994

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

**THE BEDOUIN EDUCATION SYSTEM
IN THE NEGEV:
THE REALITY AND THE NEED FOR ADVANCEMENT**

Yosef Ben-David

הדברים הנאמרים בפרסום זה הם על דעת המחבר בלבד

©1994, מכון פלורשהיימר למחקרים מדיניות בע"מ
רחוב דיסקין 9א, ירושלים 90440. טל' 02-666243

©1994, The Floersheimer Institute for Policy Studies Ltd.
9a Diskin St. Jerusalem, 90440. Tel. 972-2-666243

ISSN 0792-6251

תוכן העניינים

מבוא	5
התמורות בחינוך הבדואי בNEG	6
שתי תת-מערכות: עיריות ופריפריה	8
ירידה במוטיבציה להמשך לימודים	10
הגידול במערכת החינוך הבדואית	12
פערים בין עיריות לפריפריה	13
הרכב כוח ההוראה	15
מורים ומנהלים מקומיים	15
מורים חיצוניים	15
מורים בדוים בלתי-מוסכמים	17
תחזית הגידול והשלכותיה על כוח ההוראה	17
בעית ההישגים הלימודים	19
החינוך היסודי	19
החינוך התיכון	20
החינוך המקצוע	22
המורשת הבדואית בחינוך	23
עכבות הקשורות ביחס החברה לחינוך ולהשכלה	24
הבית	24
החברה	24
השבטיות	25
סיכום	26
המלצות מדיניות	26
הגדלת המשאבים המוקצים לחינוך	26
גיוס והכשרת מורים	26
קידום החינוך המקצועי	27
הגברת מעורבות ההורים בחינוך	27
טיפוח המורשת הבדואית	28
החינוך בגיל הרך	28
החינוך המיעוד	28
רשימת מקורות	29

מבוא

כשלושים שנה החלו מאז הוחל חוק חינוך חובה על אוכלוסית הבדויים בנגב, ומما נאלצה מערכת החינוך שהופקדה על ביצוע החוק לעמוד בקשהם ובאתגרים שלא נודע בשום קבוצת אוכלוסייה או במקום אחר בארץ. הקשיים קשורים בעקבות פיזיות-גאוגרפיות ובעקבות תרבותיות (כלכלה מסורתית, ערבים, דת וכיו"ב) של החברה הבדوية. למרות הקשיים הגדולים ולמרות שהמערכת טרם הצליחה להשלים את משימותיה, ניתן לזקוף לזכותה הישגים רבים. לפיכך, לצד החסרונות של מערכת החינוך, שואף לחבר חברה זו להבליט גם את הישגיה.

אין ספק, שהישגה הראשון במעלה של מערכת החינוך במרחב הבדוי הוא בהכנסת שיעור הולך וגדל של ילדים למוסדות החינוכית, השוואת להקיין את כל הילדים. קיומם של כ-35 בתים ספר (יסודיים, חטיבות ביניהם ותיכונים עיוניים ומקצועיים) הוא שלילצמו אחד מהישגה החשובים של מערכת החינוך בקרב הבדויים. תקופת השלטון הבריטי הותירה אוכלוסייה בדוית גדולה (שמנתה כ-65,000 נפש), עם ארבעה בתים-ספר יסודיים בלבד, כשהרחק בני האליטה השבטיות יכול לזכות בילדים סדריים בבארא-שבע, וגם אז רובם המכרייע לא ניצל אופציה זו. עברו כל האוכלוסייה, והתרו ה"מלמדים" המסורתיים (ה"מוקרא" או "שיח' א-דין" או ה"חיטיב") שלימדו במשך שנים-שנתיים מעט קרוא וכותב, חשבון ולימודי דת, ותו לא. לאור זאת, ניתן להעריך את המהפכה החינוכית שהחלה בקרב בדווי הנגב, בפרק זמן שאינו עולה על שלושים שנה. היום, ניתן למaza בין הבדויים עשרות רופאים, מהנדסים, בעלי תאר שני ושלישי, ומאות סטודנטים ומורים.

למרות זאת, רוחש השטח אי-שביעות רצון כללית, המקיפה את ההורים ואיינה פוסחת גם על עובדי מערכת החינוך. בעודיוותיהם של מרויאנים שונים, הובעו נימוחות של ביקורת, אכזבה, ציפיות ותקנות, שאסורה בשום אופן להתעלם מהן, גם אם אין נוחות למערכת. רובם ככולם חזרו על הטענות שימושיו לקרי במערכת החינוך שבנגב, וכסיומון העלו את העובדהשמי שרוצה להבטיח ילדיו תעוזת גנות מלאה, שולח אותם ללמידה בצפון. ברם, אין ספק שלא כל בדווי מהנגב רוצה יוכל לשולח את ילדיו ללמידה בבית ספר בצפון הארץ.

כיום, עולה הצורך להתאים את מערכת החינוך בקרב הבדויים לקידום השתלבותם בחיי החברה והמדינה. לשם כך, דרוש שינוי ממשוני במערכת זו ובעיר ב騰נים החינוכיים והלימודים. תקוות לחבר חברה זו הינה, שהיוזמה הנוכחית תוביל למסקנה שיש צורך בבדיקה מקיפה יותר. זאת, למרות שבמציאות אכן ישם בתים ספר בהם קיימים ניהול תקין ובלתי מתפשר.

התמורות בחינוך הבדוי בנגב

בכדי להבין את המהפכה שחלла בחינוך בקרב בדווי הנגב, מן הרואי לסקור את המצב לפני החלטת חוק חינוך חובה בקרבם בסוף שנות השישים.

יש להבהיר, כי "חוק חינוך חובה תש"ט-1949" אמן חולל מהפכה בקרב בדווי הנגב, אף שישומו התארח בחמש שנים; אך ניצני החינוך עלו עוד בידי התורכים, עת הקים השלטון העותמאני את בית הספר הראשון לילדי השיעיים בבאר-שבע, אשר שימש להם גם כפנימיה. לאחר שרוב ילדי השיעיים אכן זכו ללימוד בבית ספר זה, החל בקבילתה מקורביהם, בני האליטה השבטית. בית ספר זה יכול היה לקלוט בין 20-30 ילדים בשנה, שלמדו בו במשך שתיים. הלומדים כללו ידעה בסיסית של קרוא וכותב, לימודי דת האסלאם, ומעט חשבון וגאוגרפיה. בית ספר זה המשיך בפעילותו עד שלHEY תקופת המנדט.

שינוי-מה בתקופת המנדט החל בשנת 1942, כאשר הממשלה החליטה להקים ארבעה בתים ספר בריכוזי הבדואים הגדולים, שהיו ממילא גם מוקדי-הכוח החשובים ביותר בקרב שבטי הבדואים. בתים הספר הללו היו ביחסות השיעיים שלטו אז והניאו את שבטיים.

אין ספק, שהן השלטון העותמאני והן השלטון הבריטי הקימו את בתים הספר לא מושום שהתכוונו לקדם את הבדואים, אלא לשם מטרה מרכזית — לקבעם ולהחל עליהם חובות ומסים, שבעקיפין אילצו אותם ליעיל את משקם בכך לעמוד בנטול המסים. וכן, בתים הספר שקבעו אז במרכזי השבטיים מסמלים גם את שלב ה"התקבעות" של הבדואים, שבReLU און להפעיל חינוך מסודר.

במקביל ליזמות השלטון, ימו הבדואים עצם "מערכת" חינוך משלhum, שתامة את אורח-החיים הנודי-למחצה. היומה באה להידמות לבתי הספר של השלטון המנדטורי, כאשר כל שיח' שכיבד את עצמו הזמין אליו את ה"МОקרא" (מלמד) או את "שיח' א-דין" (ידען בדת האסלאם ומלמדה) או בר סמכא במקצועות הבסיסיים. למסגרת זו נכנסו אוטם ילדים בשפט הנגד, שידיהם היו משוחזרות מוחבות הבית ומונת רעית הצאן או עיבוד האדמה. דברים אלה וראויים לציין מivid, משום שההיومة העצמית ללימוד הילדים מעידה על מוטיבציה חזקה לknوت השכללה. זמיינותו של החינוך לבני המהגרים החדשניים יחסית — בדוויים ופלחים מצרים, מצפון סיני, מהר-חרמון ומקומות אחרים בארץ — שהוחזקו כנתיניהם של הבדואים המקומיים, ראו בהשכלה כל שעשוי לאפשר להם להשתחרר מעול פטורינהם.

מערכת החינוך שהתקיימה בתקופת השלטון הבריטי יצאו רק מאות אחדות של "משכילים" שהוקנה להם ידע בסיסי אך חשוב ביותר, לאור מאפייניה של החברה

הבדיקות נאותם ימים. חלקם שימש סגל-הוראה חלוצי עם ראשית כינונה של מערכת החינוך לבדויים בשנת 1954 ועד להחלת חוק חינוך חובה גם על ידי הבדויים בשנת 1967.

הביקורת להשכלה ולחינוך מודרני החל מיד לאחר קום המדינה על-ידי מרבית האוכלוסייה, כתוצאה של שלושה גורמים עיקריים:

1. בעטין של הגבלות, שהוטלו על-ידי הממשלה. הצבאי על נידות האוכלוסייה ורכיבת באיזור הסיג, הפכה כל האוכלוסייה הבודדית למקובעת והחלו לקום מוסדות-קבע (אך כי ספונטניים), דוגמת "באיכה" (מיינה איחסון חקלאי), מגוריו שייחיים וה"שג" (המרכז החברתי המסורי) – שלדים ביצעו השិיח'ים להקים את בתיה הספר הממלכתיים.

2. הגבלת הנדידה וקיומו המגורי הובילו, באחת, למצב של שחורים יהודים העובdot של הילדים, שהפכו למגורי חסר-מעש. לא היה פתרון טוב יותר להעסקתם מאשר להכניסם לבתי הספר שהוקמו על-ידי הממשלה.

3. התקיימה מכמה בלתי-מושחרת, מצד השכבות החלשות באוכלוסייה, לשבור את המונופול של האליטות על ההשכלה.

מערכת החינוך חילה את פעילותה הסדירה בקרב הבודויים בשנת 1954. בניגוד לדעה הרווחת כאילו ציריך היה לשכנע את ההורים לשלוח את ילדיהם ללימוד, מסתבר כי מערכת בתיה הספר היא שלא הייתה מסוגלת לקלוט את כל הילדים שהיו פנויים או זמינים ללימודים, בעיקר בשל המרחק הרב של מקום המגורים מבתי הספר. קביעת מיקומם של בתיה הספר הושפעה מדרישתו של כל אחד מן השិיח'ים להקים בית-ספר עבור שבטו ולקבל שירותים ממלכתיים וציבוריים על בסיס שבטי. אולם, תוך תקופה של 15 שנה הצליפה מערכת החינוך להתגבר על חלק מהקהילות האוגריות ולפזר רשת של בתיה ספר יסודים המותאמת לתרבות האוכלוסייה. מערכת החינוך הייתה באותו שנים בתחום טיפולה של המועצה האזורית בני-শמעון, אשר סייפה גם שירותים אחרים לאוכלוסייה הבודדית. על-פי עדותו של מרקס (1974), הרי שבשנת 1961 הכילה המערכת שבעה בתיה ספר יסודים, בהם כ-600 תלמידים בודויים, שרובם ככלם היו בניים. הבנות המשיכו לשמש כוח עבודה חשוב בnidol הצאן.

כבר אז עמדו בפני המערכת בעיות שהקשו על אספקת שירותי החינוך, ואשר ביסודות לא השתנו עד עצם היום הזה. מערכת החינוך הצליפה להתמודד עימן רק באופן חלקי. **עיקרי הבעיות הן:**

1. המרחק הרב בין מקום המגורים לבתי הספר.
2. לא כל האוכלוסייה רואה במידה שווה תועלת בהשכלה.
3. בעיות בתשתיות הפיזית – מבנים ישנים, קשיים באספקת מים, חשמל וטלפון ודרכי גישה קשות.

4. בעיות בכוח ההוראה, בעיקר פערים בין סגל הוראה מקומי לחיצוני.
5. מתח מתמיד בין מערכת חינוך מערבית ומודרנית, לבין דרישות התרבות המסורתית והמסורת הבדויה.

معدוזיותיהם של מנהלי בתים ספר בדוים בנגב מתרבר, שאף על פי שחוק חינוך חובה התקיים כבר מראשית שנות ה-60, אכיפתו על בדווי הנגב החלה אך ורק בשנת 1967. התענה הנשמעות ביום הינה, שאכיפה החוק לא יכולה להתבצע לפני שמערכת החינוך הייתה מוכנה למלא כראווי את הביקוש הפוטנציאלי. אכן, בשנת 1967 הטיל משרד החינוך והתרבות על מחוז הדרום ליסד ולמסד את מערכת החינוך בקרב האוכלוסייה הבדויה. עיתוי זה אינו מקרי, משום שבאותה שנה הקם היישוב הבדוי הראשון, תלת-שבע, כ"שיכון לדוגמא" והשלטונות קיוו שעיריה זו akan תשמש דוגמא ואבן-שואבת לאוכלוסייה. במסגרת זו הוקם לראשונה בית ספר הפעול במבנים טרומיים, שאיכומת עלתה עשרות מונים על הצייפים והחוננים בהם למדו עד אז את ילי הבדוים.

קצב הקמת הערים הבדויות וגידולן הכתיב גם את קצב הקמת בתים הספר החדשין, מתוךייב מגיחול אוכלוסיית התלמידים. באوتה שנה פעל בנגב 18 בתים ספר יסודים, בהם למדו כ-5,000 תלמידים, במבנים ובתנאים קשים מאד (פחים חולדים, ללא מים או שירותים וכיו"ב). למרות זאת, מעת הקמת העיירה תל-שבע (1967), החלה גם תקופת המודרניזציה בחינוך ובהדרגה הוקמו גם מבני לימוד סבירים. במהלך הזמן חל שיפור אף בתכנים, בהשוואה לבתי הספר שנוטרו בפריפריה.

שתי תת-מערכות: עיירות ופריפריה

בhorאת שר החינוך והתרבות, הוקמה בשנת 1981 "רשות החינוך לبدوים" שלטיפולה העברו בתים הספר המצוים מחוץ לעיירות הבדוים. הקמת הרשות נועדה לתת כיסוי הולם לאוטם ריכוז אוכלוסייה שמחוץ לעיירות הקבע.

אין ספק שהבדלי המיקום בין בתים הספר שבעיירות ולאלה שמחוצה להן גורמים פערם מבחינת המבנים, התפקיד והתכנים. אחד ההבדלים היסודיים הוא בכך, שבתי הספר הכספיים ל"רשות החינוך" נחשבים זמניים בלבד, כשם שהישוב כולו נחשב ארעי. לעומת זאת, ההשיקעות בבתי הספר המצוים בתוך העיירות משקפות את מדיניות הממשלה לrico'ם הבדוים שנוטרו עדין בפריפריה, מחוץ לעיירות. ואילו אספקת שירותים מחוץ לעיירות נחשבת נוהל חריג, המנגד למדיניות הממשלה. כך, נאלצת "רשות החינוך" להתמודד עם העדר יכולתה לפתח ולקדם כראוי את מערכת החינוך ביישובים הספונטניים. לא יפלא אפוא, שההשיקעות בפיתוח בתים הספר שבתוך העיירות הין אפקטיביות לאין ערוך מאשר אלה שבפריפריה, משום שההתשתית הפיזית שלהם הינה מודרנית לכל דבר.

אין גם ספק, שסgal ההוראה בבתי הספר בעיירות, שברשותו אמצעים וכליים מתקדמים, יגלה מוטיבציה גבוהה יותר מאשר בבתי הספר בפריפריה. יחד עם זאת, ישנו בתים ספר בפריפריה אשר הושקעו משאבים רבים בפיתוחם, בפרט בתחום התשתיות הפיזית, בעיקר מושום שהוכיחו הישגים בחינוך.

נראה, כי המגמה לצמצם את מספר בתים ספר בפריפריה (ראה לוח 1) אינה עולה בקנה אחד עם הגידול הדמוגרפי של האוכלוסייה בה. אדרבא, נתונים דמוגרפיים של משרד הפנים (ראה לוח 2) מעידים, שבקצב הנוכחי של אוכלוסייה עיריות, עשוייה אוכלוסיית הפריפריה דזוקא לגדול ולהציג צורך אובייקטיבי לתוספת כיתות וכוח הוראה בבתי הספר הפוזרים בה.

לוח 1: מערכת החינוך הבדוית בנגב בשנים תשנ"א-תשנ"ד

תלמידים	תשנ"ד		תשנ"א		תת-מערכת	
	מוסדות	כיתות	מוסדות	כיתות	מוסדות	כיתות
19,604	604	28	15,312	480	24	עיירות
5,186	171	10	5,189	180	11	פריפריה
24,790	775	38	20,501	660	35	סה"כ

מקור: רשות החינוך לבדוים, 1994.

- הערות: 1. נתונים אלה מבטאים מעבר של שני בתים ספר מ"רשות החינוך"
ליירות
(בתי הספר חורה ואל-עתונה).
2. בית הספר אל-אעצם בתחום הרשות פועל לשניהם.
3. כמו כן, נראה כי על אף המעבר של בתים ספר מהפריפריה לעיירות, לא
קטונםספר התלמידים בפריפריה.

**לוח 2: מספר ושיעור הלידות בעיריות ובפריפריה בקרבת האוכלוסייה הבדוית
בנגב, 1991**

אחוזים	מספרים	לידות ב-1991	אוכלוסייה בראשית 1991	תת-המערכת	
				עיריות	פריפריה
4.1	1,657		40,070		
5.8	2,099		36,430		
4.9	3,756		76,500		

מקור: משרד הפנים, מחוז הדרות.

ירידה במוטיבציה להמשך הלימודים

נראה, כי עד שלחי שנות השבעים הורגשה כמייה כללית בקרבת החברה הבדוית להשכלה בכלל, ולהשכלה גבוהה בפרט, מצד הורים ובאים כאחד, ולא כמעט שבאופה. רצון זה הונחה בעיקר מגורמים חברתיים, שביסודות התביעה למעמד וליקורה, אף כי הצעירים עצם, שראו בהשכלה אמצעי לימוש עצמי ולMOVILIOT חברתיות, נחלו אכזבה. אכזבתם נובעת בעיקר בעקבות מתח מהחששה, שה漭סד ממשך לדבוק במניגות המסורתנית ולטפח אותה, במקומות לפתח מנהיגות חדשה מקרוב הצעירים, שאחד מיסודותיה יהיה שיפור רמת ההשכלה. הוואיל וכן, השפעתם של המשכילים הצעירים מוגבלת כיום לתחומי עיסוקיהם – וובם בஸירות ציבוריות (בעיקר כמורים וברשות ממשלותית, והשאר כבעלי מקצועות חופשיים), אך טרם התגבשו לאליתה מנהיגותית-חברתית. יוצאת אפוא, שברמת החברה, ההשכלה אינה יותר מאפיין לימוש עצמי של הפרט, ועדיין אינה תורמת לMOVILIOT חברתיות. מצב זה גורם להקטנת המוטיבציה לרכוש השכלה בקרבת רוב הצעירים, ואלה גם מקרים את גישתם לצעירים מהם.

במרוצת השנים, חל פיחות נمشך בסמכותם של מנהיגים ושל ראשי משפחה. הצעירים נעשים פחות תלויים מבחינה כלכלית בהוריהם ובווקניהם, והכנסתם העצמאית הופכת אותם לבעלי הדעה ואף לבעלי הכוח במשפחה. בקרבת הצעירים גוברת השאיפה למימוש עצמי ולחיצים עצמאיים. מוגמה זו מתרפרשת כערעור על סמכותם של המבוגרים והזקנים ונוגדת את المسؤولות החברתיות הקיימות. היא גורמת לתלמידים רבים, הן מקרב משפחות מעוטות יכולת והן מקרב משפחות אמידות, לzonoh את לימודיהם בשלבים שונים, מושם שערכה של העצמאות הוא צו אופנה כיום. הוואיל והחברה, ציבור, שרויה גם היא

במצב של נהייה אחרי החומרנות, היא נוטה להעיר יוטר את בעלי ההישגים החומריים ולהפחית בערךם של ההשכלה.

בעית הנירה מלימודים בבתי הספר מלאה את מערכת החינוך הבדוית כבר מראשיתה. באופן כללי, הczטמזה הנירה במידה ניכרת במרוצת הזמן, אך ממדיה שונות ממוקם למקום ומקובצת אוכלוסייה אחת לשנה. ערכם הכלכלי של ילדים בעירות הבדוית הוא לאין שיעור קטן יותר מזה של ילדי הפריפריה, המסייעים בענפי הכלכלת המסורתיים. ערך עבודתם של הבנות רב יותר בקרב משפחות אלה, בשל תרומתן להישירה במשק הבית בכלל, ובענף המקנה בפרט. יוצא אפוא, שהגורמים הכלכליים, כמו הגורמים התרבותיים, פוגעים בראש וראשונה בבנות.

לוח 3 מציג את היחס בין הבנות לבנים ולכל התלמידים, הלומדים במערכת החינוך הבדוית נגב. מני הנתונים עולה המשקנה, כי באופן כללי חלה בעשור האחרון עליה מתמדת בשיעור הבנות הלומדות (כגממה שנמשכה גם קודם לכך), כאשר בשנת תשמ"ג (3/82') היחס עמד על 1:2 (דהיינו, על כל שני בניים למדה בת אחת). בשנת תשנ"ג (3/92') המשיך הPUR להצטמצם ועמד על 4:5.

לוח 3: יחס בניים/בנות הלומדים במערכת החינוך הבדוית

מספר השנה	מספר בנות	מספר בניים	שיעור הבנות ביחס לסה"כ	שיעור הבנות ביחס לתלמידים	סה"כ תלמידים
תשמ"ג	7,338	3,866	35%	53%	11,204
תשנ"ג	13,096	10,553	45%	81%	23,649

מקור: שוחט, 1993.

אף שמערכת החינוך הבדוית יכולה לזכותה את העלייה במספר הבנות הלומדות, עדין כחמיישת מבנות הבדואים אין מברחות בבתי הספר. פירושו של דבר, שהמערכת טרם התגברה על אפליה הבנות ולא הצליחה לאסוף את חוק חינוך חובה לגביון. דומה, שהגורמים התרבותיים המסורתניים פוגעים בעיקר בבנות הבדוית, במיוחד מגיל ההתבגרות ובוודאי כלפי בנות בגיל הלימודים העל-יסודיים. ואם לא די בגורמים התרבותיים, הרי שהתרבות גורמים פונדמנטליים-דתאים מוסיפה את משקלה לאפליאן. אין ספק, כי אפליה זו היא אך נדבך אחד ביחס לחברה הבדוית למדינת החופש שיש לתת לאשה הבדוית, ובכך יקשה על המערכת להתמודד.

לגביה הבנים, בעית הנשירה מלימודים מתחילה ברמת בית הספר התיכון. ילדים בגילאי התיכון מסוגלים למצוא עבודה מחוץ למשק הבית ולסייע לכלכלה המשפחה, בין אם מדובר במשפחות הנקקות להכנסה נוספת, ובין אם הבנים מיזומתם מעודפים לעבוד מאשר ללימוד.

תופעה שכיחה היא, שמשפחות בדו-יות רבות שלוחות את ילדיהם ללמידה בתיכי ספר ערביים במרכז הארץ ובצפונה. בעבר, הייתה התופעה קשורה במצב הדל של בתיכי ספר על-יסודיים בנגב. ההורים מסבירים את התופעה בגורם-משנה הקשורות במערכת: ראשית, אי-קיומן של מגמות מגוונות בחינוך, כמו החינוך המקצועי; שנייה, "מabit ספר בצחון חורים עם תעוזת בגורות, ללא ספק" (על פי עדות הורים), בעוד שהדבר אינו מובטח בבית הספר המקומי. כויס, תופעת ה"הגירה" של תלמידים אל מחוץ לנגב הולכת ומצטמצמת עם הקמתם של בתיכי ספר על-יסודיים בכל עירית קבועה.

הגידול במערכת החינוך הבדווית

לוח 4 מיטב להבהיר את גידולה של המערכת בעשור השני, שבין שנת הלימודים תשמ"ג לשנת הלימודים תשנ"ג.

לוח 4: הגידול במערכת החינוך לפי רמת הלימודים בשנים תשמ"ג-תשנ"ג

שם	מספרים						
	כל התלמידים	התלמידים בנות	מתוכם	גני	חוות	רמת חינוך יסודי א/-ו/ ביניים	הליימודים על-יסודי
תשמ"ג	11,204	3,866	792	6,955	2,402	1,055	
תשנ"ג	23,649	10,553	1,880	14,214	5,203	2,352	
גידול במס' התלמידים	12,445	6,687	988	7,259	2,801	1,297	
אחוז הגידול	111	173	138	104	117	123	

מקור: שוחט, 1993

בעשור השנים תשמ"ג-תשנ"ג, נדלה אוכלוסית התלמידים בכ-12,500 (מ-204 ל-23,649 בהתאמה), ופירושו של דבר הכפלה של מספר הcities. ואכן, תחזית הגידול לשנים תשנ"ג (1993)-תשנ"ח (1998), צופה גידול מהיר עוד יותר מאשר בעשור הקודם (ראה לוח 5).

לוח 5: תחזית גידול במערכת החינוך הבדויה בעירות, תשמ"ג-תשנ"ח

השנה	כיתות תלמידים	בתי ספר כיתות תלמידים	גני חובה כיתות תלמידים
תשנ"ג	23,649	740	21,769
תשנ"ח	31,132	985	28,522
גידול	7,483	245	6,753

מקור: שוחט, 1993.

יש לציין, שבתחום הפיזי מוגברת המערכת על תהליכי הגידול ולשם כך היא נוערת באגף היפויו במשרד החינוך. כך, בין השנים 1991-93 נבנו כ-120 מבנים חדשים; דהיינו, כ-40 מבנים בממוצע לשנה. בבתי הספר שבתוך העירות, נעשה הבניין על ידי אגף היפויו במשרד החינוך. בנוסף הcities והתשתיות בפריפריה, לעומת זאת, נעשית על ידי "רשות החינוך לבדוים". גם ברשות החינוך ניכר מירוץ מתמיד אחר תוספת cities, הנובע לא רק מהגידול הטבעי באוכלוסית התלמידים אלא גם מה הצורך להחליף מבנים ישנים ו/או מסוכנים שאינם ראויים לשימוש. צרכי ה"ירשות" בפריפריה מסתכמים בתוספת של כ-15 מבנים בשנה.

פערים בין עירות לפריפריה

הבעיות הפיזיות של רשות החינוך לבדוים" (העוסקת במתחמי היישוב הבדוי בפריפריה) צריכה להתמודד עימן אין קלות ערך,noch המדיניות לרכז את האוכלוסייה בעירות. פיתוח תשתיות פיזיות בפריפריה, אפילו הן מיועדות לבתי הספר, הוא למורות רוחם של הגורמים המ מיישבים את הבדוים, משומם שהוא פועל בניגוד למגמה המוצהרת. מרכיבותה של הצבת התשתיות איננה רק תקציבית. קיימות גם בעיות ביצוע ואחזקה שוטפת של המערכות השונות, כגון אספקת מים, אספקת גנרטורים לחשמל, אספקת ציוד וריהוט, שירותים אחזהה, שירות ניקיון, הסעות תלמידים ועוד. אין ספק, שככל שאלה מתיעלים ומשתפים, הם גם מביאים לצמצום פער האיכות בתשתיות הפיזית.

חרף רצונה הטוב של המערכת להשווות את רמת החינוך וההישגים בין בתיה הספר שבספריפריה לבין אלה שבURITYOT הבדוייות, הרי שתנאי השוני של הפריפריה יוצרים עכבות בדרכם להשגת יעדים אלה:

א. עכבה ראשונה ומרכזית קשורה בפיורה הרוב של אוכלוסיית הפריפריה, לעיתים למרחוק המגיע אף לעשרה ק"מ מבית הספר. בהעדר סידורי הסעה (ציבוריים ופרטיים), ניכרת ההשפעה על שיעור הילדיים המגיעים לבתי הספר ועל נוכחותם הסדירה, וכן גורמים שיבושים מהותיים, לעיתים עד כדי ביטול הלימודים, בפרט במקרים חריגים.

ב. עכבה שנייה קשורה באיכות המבנים המשמשים לכיתות וצורתם החיצונית, שאין בהם כדי ליצר אוירה חיובית ללימודים או להוראה.

ג. מבית ספר הממוקם בפריפריה ואין בו תשתיות בסיסיות (דרכים, מים, טלפון וחשמל) מנע השימוש במכשור ובאמצעי המכחשה, שתפקידם להעלות את רמת הלימודים. רק לאחרונה חותל בצד בית הספר המצויים בקרבת העיירות וניתן היה למונח אליהם קווי חשמל וטלפון, אך ברובית בתיה הספר נמנע הדבר בשל הריחוק מקווי תשתיות אלה.

מחשוב בתיה הספר הבדויים הוא תחום הולם להדגמת פער הרמות שבין בתיה הספר בעיירות לבין אלה שבפריפריה. לעומת זאת, שב-62 אחוזים מבתי הספר הבדויים מהוות המחשב כלי יסוד בתהליך החינוכי. אולם, אם מבאים בחשבון אך ורק את בתיה הספר בעיירות, הרי שרובם (22 מתוך 24) ממחושבים ואילו כל בית הספר בפריפריה אינם ממחושבים. אכן, קיים חשש שפער האיכות בהוראה בין שתי התת-המערכות יימשך זמן רב, ככל עוד חסירה הפריפריה את התשתיות הפיזיות המצוות בעיירות (קווי חשמל, טלפון וכיו"ב).

לוח 6: מצב מחשוב בתיה הספר הבדויים בנגב, 1993

הຮשות הLocale	מספר בתיה ספר	מתקנים ממוחשבים
מועצה מקומית רהט	9	8
מועצה מקומית תל-שבע	4	4
מועצה אזורית משוש	9	7
מועצה אזורית שוקת	4	1
רשות החינוך הבדوية	10	--
סה"כ	36	20

מקור: שוחט, 1993.

מערכת החינוך הבדוית קרובה כיוון לשלב של "מהפכה חינוכית", המקופה את מירב האוכלוסייה. עד סוף שנות השמונים היו עדין קבוצות, שבגלל קשיי מרחק ונגישות (דוגמת הר-הנגב ובקעת קנאים), לא יכולו לשלוח את ילדיהם לבתי הספר. מאז, ככלם נכנס זה מכבר, למעגל החינוך הממלכתי. כיוון, מתגברת המערכת על מגבלת המרחק בהקצת תחבורה ציבורית (חינום) להסעת התלמידים לבתי הספר מכל מקום.

נראה, שכיוון חלוקם של התשתיות הפיזיות והמקום האוגרפי אינם ממשמעוטי בקיום של מקוים במערכת. בתיה הספר הבדויים, שהוקמו בשבע העיירות, הם מן המודרניים והמושכללים ביותר במערכת החינוך בארץ והם מצויים במקומות, במערכות מוחשיים ובעזרי-למידה. אשר-על-כן, יש לחפש את הליקויים והעכבות בכוח ההוראה, בתכניות הלימודים ובשיטות ההוראה. למורות תשוחות ההישג, המהפכה וההתקדמות, יש לבדוק את המערכת גם על ידי השוואתה למגזר היהודי ולמגזר היהודי, אם אכן השאיפה היא להעלות את רמת החינוך.

הרכב כוח ההוראה

כוח ההוראה במגזר הבדוי מוגויס בשלושה מקורות: מורים בדו"ים מקומיים; מורים שאינם מקומיים ואינם בדו"ים (חיצוניים); ומורים בדו"ים לא מוסמכים.

מורים ומנהליים מקומיים

אחת הטענות הקשות, שהעלו הורים, מורים ומנהלים, נוגעת לשיטת המינאים של מורים וביחaud של מנהלי בית-ספר. הטענות המרכזיות בתחום זה מתמקדות בהכנסתם של שיקולים פוליטיים ושבטיים בימייניות. כמובן, חלק מהטענים לפוטקצ'יניים הם אלה שניטלה מהם פריבילגיה זו. אך הבעיה קיימת וגורמת למתח, במיוחד כשהמדובר בעיותណן בשבט בnochחות התלמידים והדבר אינו תורם לאווירה חינוכית.

מורים חיצוניים

המחסור במורים מקומיים עמוק מעיך מאד על מערכת החינוך בקרבת בדו"י הנגב ומאלאץ אותה "לייבא" מורים מצפון הארץ ומרכזוה. הביעיות שבסגנון מורים חיצוניים נובעת מהעובדת הפשטוטה, שאין הם באים לעבוד בקרבת האוכלוסייה הבדוית מרצון (בעיקר בשל המרחק מהabitat), אלא בשל יחסיה היחס והבקשות של מורים בישובים הערביים בצפון הארץ ובמרכזוה. בנוסף, מסתיגות האוכלוסייה הבדוית עצמה מהעסקת מורים חיצוניים. הטענה הראשונה כלפיהם טמונה בהבדלי התרבות שבין פלאחים ועירוניים

לבדווים – פער שנדרש לו תהליך הסתגלות ממושך, חן של המורים והן של התלמידים הבדוויים. אנטוגניזם הדדי וסמיוי מלאוה את המגע ביניהם, והדבר כਮון אינו תום למוטיבציה של שני הצדדים. הבדלי התרבותות נוגעים ראשית כל לשפה. לבדווים דיאלקט משלהם ושימוש במיללים, השונה מן המקובל בין שאר ערבי הארץ. בנוסף לכך, קיימים הבדלי ערכיים, מנהיגים ומסורת, היוצרים רתיעה או שמירת מוחק. כל אלה מקשים כਮון על התקשרות בין המורה החיצוני לבין תלמידיו הבדווים, והדבר נותן אותן אוטותיו ברצון ללמידה ובהישגים הלימודיים. אם לא די בכך בלבד, הרוי שהמරחק של המורה החיצוני מביתו כורך בネット כלכלי נוסף להוצאות דירות ועל פי רוב בעיר באר-שבע), כלכלה, נסיעות וכיו"ב. ללאה מתווספת מצוקה חברתיות, בשל הנתק מהחברה הטבעית של המורה. טענה נוספת, הנשמעות בין המורים החיצוניים, היא שקיים נוגע לא-מושחר, המונע מהם להגיש מעמדות לתפקידו ניהול, גם אם הם עובדים בנגב שנים ארוכות. לטענת הורים ומורים בדוויים, השפעת המורים החיצוניים הייתה בהחדרת ה Fondamentaliismo הדתי, שתפס לו שביתה גם בתוך בתיה הספר, כמו בחברה הבדואית בנגב.

לוח 7: מורים מקומיים וחיצוניים במערכת החינוך הבדואית בנגב

השנה	סה"כ מורים	מורים מקומיים	מורים מספריים	מורים חו"צוניים אחו"ים
1978	276	100	176	64
1984	416	205	211	51
1986	598	317	281	47
1988	656	362	294	45
1989	719	426	293	41
1992	865	529	336	39
1994	1077	679	398	37

מקור: נתוני משרד החינוך מהז הדורות.

לוח 7 מלמד, כי קיימת מגמה נמשכת של ירידת בשיעור המורים החיצוניים מאז 1978, שנה בה חלקם של מורים אלה היה קרובה לשני שלישים. אולם, השיעור הינו עדין ניכר ועומד כיום כ-37 אחוזים בשנת 1994. הגידול הצפוי במספר התלמידים לעשור הבא,

בצד העובדה שההוראה איננה בתחום עיסוק אטרקטיבי לבעלי השכלה גבוהה, מחייב העריכות שונות מזו שהיתה עד כה.

מורים בדוחים בלתי-מוסמכים

אין מידע ברור על היקף העוסקים של מורים בלתי-מוסמכים. אולם, בכל שנה חוו העניין על עצמוו, כאשר המורים הבלתי-מוסמכים מפורטים לפני סיום שנת הלימודים, אך עם פתיחת שנת הלימודים החדש מוחזרים לגיסס (וועוד שכמותם) מחדש. גם אם מדובר באנשים בעלי כשרונ ויכולת לעסוק בהוראה, עדין מתקיים המתנה החברתי-מקצועי, בין המורים המוסמכים למורים הבלתי-מוסמכים, שהם כולם מקומיים, בין כתלי בית הספר. על פי עדותו של אחד המורים הוותיקים, דרך מייניו של מורה בלתי-מוסמך היהינה בלתי אמינה ובבלתי מקצועית, ומעוררת התמרמות בקרב המורים המוסמכים. הנוהל הקיים הוא שהמפקח מבקר בשיעור אחד או שניים של המורה הבלתי מוסמך ומיד אחר כך מזוכה אותו באישור להמשיך בעבודתו.

תחזית הגידול והשלכותיה על פיתוח סגל ההוראה

לוח 8 מציג את תחזית הגידול במערכת החינוך לשנים 1993-1997, וכן ספק שהגידול יוכל להיות תוצאה של הריבוי הטבעי. פרוגרמות הפיתוח, המשותפות למשרד החינוך, הבינוי והשיכון והפנים, מעידות על מודעות והיערכות לקריאת הגידול באוכלוסיית התלמידים, בעיקר בבתי ספר שבתוך הערים הבודדות. בדיוון שלහן נתייחס בעיקר לצורך בתוספת מורים (וגם במשרות נוספת). לוח 8 מלמד, שבין השנים 1993-97 יהיה צורך בתוספת של 945 מורים; אם מתוכם יעסקו מורים במשרות חילוקיות בלבד, עשוי מספר זה להגיע ל-300. פירושה המעשי של תוספת זו הוא הצורך בגirosם של כ-100 מורים בשנה, בכל אחת משלוש השנים הקרובות (וזאת מבלי לחשב את הצרכים שייעלו אחרי 1997, שמן ראוי לתוכנם כבר עתה).

לוח 8: תחזית גידול המערכת לשנים הקרובות

השנה	גני חובה	תלמידים	כיתות	בתי ספר	כיתות	טלמידים	כיתות	טלמידים	טלמידים
תשנ"ג	59	1,822	681	21,224	740	23,046			
תשנ"ח	79	2,610	906	28,522	985	31,231			
גידול	20	788	225	7,304	245	1,918			

מקור: שוחט, 1993.

אחד המקורות לגיוס מורים הוא מכללת "קיי" בבאר-שבע. לוח 9 מציג את מספר בוגרי המכללה בשנים נבחרות, ומכאן גם ניתן לעמוד על הਪוטנציאל שלה להכשרת מורים. מען הנתונים עולה, כי מכללת "קיי" הינה מקור אכזב להכשרת מורים בדווים ולאפשרות מלאויה המחשור במורים מקומיים; משום שעל פי הנתונים בלוח 9, מכשירה המכללה מתוכה כ-27 מורים בממוצע בשנה. אם ניקח לדוגמא את שנת תשנ"ג, 139 מכלל 162 הלומדים מכשירים עצם להוראה (ועוד 23 המכשירים עצם בספרנות). מתוך מספר זה רק 29 יסייעו את הסמינר בסוף השנה ואולי ייקלטו במערכת החינוך הבדוית. מכאן, שהמערכת הזרקה לקרהת שנת תשנ"ד לתוספת של כ-70 מורים.

לוח 9: מס' ימי המסלול למורים בדווים במכללת קי

מספר המשיעמים	שנת הלימודים
30	תשמ"ז
27	תשמ"ח
24	תשמ"ט
17	תש"ן
38	תשנ"א
29	תשנ"ג
165	סה"כ

מקור: מכללת קי, באר-שבע.

תמונה דומה עולה לגבי התחזית לשנת תשנ"ה, בה יסייעו ככל הנראה כ-50 פרחי-הוראה את הסמינר, ויהיה צורך בהשלמת גiros של עוד כ-50 מורים. יוצא אפוא, שבקבץ ה�建ת המורים הנוכחי, סגל ההוראה לא יאויש על ידי מורים מקומיים והמערכת תאלץ להמשיך ולהסתמך על גiros מורים חיצוניים.

מכאן, ניתן אולי להבין את הקדחתנות שאוחזת את המערכת, וביחוד את מגנון הפיקוח, מיידי חודש אוגוסט, בחיפוש אחר מס' ימי י"ב (נעדרי כל הכנה והכשרה) שייבאוו למד במערכת ובלבד שלא יחסרו בה מורים.

בעית ההישגים הלימודים

ראווי לציין כאן את עדותו של מנהל מחוז הדורות במשרד החינוך, שטען כי הבעיות שהתרידן את המבחן הבדוי לפני עשר שנים היו בעיות של קיומם פיזי: חדרי לימוד, ציוד בסיסי, שירותים, מים. איש לא טיפול בהישגי התלמידים, משום שהמאמצים רוכזו בהבאת תלמידים לשטח בית הספר. היום, מוטרדים מנהלי בתיה הספר מחשגים לימודים דלים, מי שיתוף פעולה מצד ההורם, מהשפעתה של התנועה האסלאמית בקרב המוחנים, ההורם והתלמידים, וממחסור בכוח אדם מiomן (מרץ, 1993). הבעיות העיקריות בסוגיה זו הן:

א. הקרן המורים איננה מבדיקה את צרכי המערכת, משום שבוגרי תיקון אינם פונים בהכרח להוראה. אם בשל דימויו של המקצוע, אם בשל האלטרנטטיביות המקצועיות ואמם בשל קשיי קבלה למוסדות להכשרת מורים.

ב. מערכת החינוך, אם תמשיך במדיניותה הנוכחית, תאלץ להמשיך ולהעסיק מורים בלתי מוסמכים.

ג. הצורך בגיבוס מורים חיוניים, גם אם לא יקטן, הרי ישאר בעל היקף משמעותי משך שנים רבות.

החינוך היסודי

הואיל ומערכת החינוך במגזר הבדוי הינה חלק מהמערכת הכלכלית במדינה, משמשות הבחינות כמדדים להערכת הישגיו של בית הספר, מקובל במערכת כולה. לגבי בית הספר היסודי, הקרייטוריונים להצלחה הם ההישגים מבחני חשבון והבנת הנקרה.

מנתוני משרד החינוך עולה, כי שיעור הנכשלים הכללי בשנת תשנ"ב נע סביב 45 אחוזים, ובעיריה מסוימת באחת המועצות האזוריות נמצא אף חריג שלילי של 65 אחוזים. שיעור הנכשלים בלשון נע סביב ממוצע של 34 אחוזים, והחריג השלילי ביותר (במסגרת אותה מועצה) היה בשיעור של 55 אחוזים.

על פי עדויות של מנהלי בתיה ספר תיכוניים, כאשר תלמידים פונים לעבר ללימודים בחטיבה העליונה, נחותפים ליקויים של בתיה הספר היסודיים ושל חטיבות הביניים. לעיתים מתגלה, שחלק מהתלמידים קרוב ברמותו لأنalfabetיות. אחד ממנהליה בתיה הספר אף טען, שעצם העובדה שתלמידים מסוימים את בית הספר היסודי במצב של אנalfabetיות הינו הוכחה חותכת להעדר דיווח אמין ולאולט-היד בטיפול במקרים אלה.

ידוע וברור למנהלים ולמורים בדווים, שהבית הבדוי נעדר כל תנאי ואמצעי, המעודדים את הילד לקרוא ספרים או לגלות התעניינות בכל תחום עיוני, מעבר למתחייב מלימודיו הפורמלליים. אמם מערכת החינוך איננה בנויה ואיננה ערוכה לעורר עניין בקרב התלמידים

בתחום זה, וזה אחת הסיבות לרמת-ההישגים הנמוכה בלימודים, אולם חשוב להזכיר כי הבית הבדוי נדר עדין גירויים אינטלקטואליים, ואלה עשויים להטעורך אך ורק במישור החינוך הבלטי-פורמלי. דברים אלה ראויים לתשומת לב מיוחדת משום שבדרך כלל, מוקובל להטיל את אשמת הכשלונות במערכת החינוך הבדוית. אולם, במצבות מסוימות באופן מכריע העקבות הסביבתיות והתרבותיות של האוכלוסייה הבדוית, שהן בעלות משקל רב יותר מאשר הליקויים במערכת החינוך עצמה.

החינוך התיכון

הישגים בלימודים העל-יסודיים ובבחינות הבגרות מושפעים בדיקת מאותן העכבות, המשפיעות על ההישגים בבית הספר היסודי. דהיינו, מערכת חינוך מודרנית ומסודרת אינה ערובה להישגים בקרב הבדואים. הנתונים בלוח 10 מלמדים, כי אף שמספר התלמידים בשכבות הבוגרות בחינוך התיכון עלה ב-122 אחוזים בין השנים תשמ"ח-תשנ"ב, עלה מספר הניגשים לבחינות הבוגרות בהרכב מלא רק ב-21 אחוזים. בשל צמצום יחס ניכר בשיעור הניגשים לבחינות הבוגרות בהרכב מלא, עלה מספר המתקבלים تعدות בוגרות ב-44 אחוזים. אולם, גם כך וגם כך מסתבר כי הגידול במספר התלמידים, בעקבות הגידול באוכלוסייה ובנכונות להמשך בחינוך תיכון, לא הביא לעלייה תואמת במספר הניגשים לבחינות בוגרות והעומדים בהן.

לוח 10: לומדים לעומת ניגשים לבחינות בוגרות ועומדים בהן, תשמ"ח-תשנ"ב

תשי"ח-תשנ"ב	מספרים מוחלטים			gidol באחוזים
	תשנ"ב	תש"י	תשמ"ח	
122	407	360	183	תלמידים בשכבות בוגרות
21	114	136	94	נישו להרכב בחינות מלא
44	84	52	19	קיבלו תעודה בוגרות מלאה

מקור: נתוני משרד החינוך והתרבות, מחוז דרום.

ניתוח הנתונים בלוח 10 מחייב התייחסות להישגים של בית הספר התיכון בשלושה מישורים:

- השוואת מספר הניגשים לבחינות הבוגרות מול מספר התלמידים בשכבה.
- השוואת מקבלי תעודה בוגרות מלאה מול מספר התלמידים בשכבה.

ג. השוואת מקבלי תעוזת בגרות מלאה, מול מספר התלמידים שניגשו לבחינות הבגרות (הרכב בבחינות מלא).

מלוח 11 עולה, שמאז שנת תשמ"ח חלה ירידה תלולה בשיעור הניגשים לבחינות הבגרות, מ-51 אחוזים בשנת זו לכדי 28 אחוזים בשנת תשנ"ב. ניתן לראות בשיעור זה של 28 אחוזים שניגשו לבחינות כשלון מוחץ של המערכת, באשר 72 אחוזים מההשעעה הכללת בתלמידי התיכון ירידה לטמיון. קשה להנחת, שמי שככל לא ניגשו לבחינות הבגרות, עשו כן במועד מאוחר יותר.

ЛОח 11: שיעור הניגשים לבחינות בגרות והעומדים בהן, תשמ"ח-תשנ"ב (אחוזים)

תשנ"ב	תש"ע	תשמ"ח	תשל"ו
100	100	100	תלמידים בשכבת בגרות
28	38	51	ニיגשו להרכוב בבחינות מלא
21	14	10	קיבלו תעוזת בגרות מלאה
74	38	20	קיבלו ת. בגרות מתוך אלה שניגשו לבחינות בהרכוב מלא

מקור: נתוני משרד החינוך והתרבות, מחוז דרום.

בשיעור מקבלי תעוזת בגרות מלאה בהשוואה למספר הניגשים לבחינות בהרכוב מלא, נראים שינויי משמעותיים והצטמצמות במשך התקופה תשמ"ח-תשנ"ב. על הpur בין הניגשים לבחינות לבני המקבלים תעוזת בגרות מלאה ניתן לומר, שיימי שלמד וניגש לבחינות – הצלחה". ככלומר, קיימת מגמת עלייה ברורה בשיעור ההצלחה עד לרמה של 74 אחוזים. אולם, הדבר נובע בעיקר מצמצום מספר הניגשים לבחינות, כנראה כמדיניות של מנהלים ומורים.

הבדלים החברתיים בין בדוזים לבין בדואים-פלאחים נוטנים את אותן אוטותיהם גם בהישגים הלימודיים. הויאל והבדוזים היו בעבר (ובמידה מסוימת גם בהווה) בעלי השרהה, המעד והקניין בחברה, הרי שילדיהם שעשו על החoston הכלכלי-חברתי של הוריהם וכן לא ייחסו חשיבות מיוחדת לשכלה. לעומת זאת, נוצרו במדינת ישראל תנאים לשיפור מצבם של הבדוזים-הפלאחים, בקיומן של אופציות כלכליות ופוליטיות אותן השכולו לנצל (טוב יותר מהבדוזים) ועל בסיסן תבעו ריבוד חברתי, המעוגן

בהתאם להישגים ואינו היסטורי או תורשתי. לעומת זאת, האם בנו הבדואים-הפלאחים הינם באמת בעלי הישגים השכלתיים העולים על אלה של בני הבדואים?

החינוך המקצועי

אחד ההצלחות של מערכת החינוך בקרב הבדואים היו בא-הצלה לשנות את דמיון החינוך המקצועי, שמאז ומתמיד נטפס בעיני הורים ותלמידים כהכרה של "שוליות" או "חוטבי-עצים ושואבי-מים". אכן, לחינוך המקצועי פנו עד כה התלמידים הנחשלים ביותר מבין מסימי בית הספר היסודי.

בית הספר המקצועי יכול להיות מענה הולם לשלווש קבוצות של תלמידים:

א. אלה החפצים ללמידה מקצועי, וביחד שיורו גדול של בנות המעוניינות לרכוש מקצוע בו יוכל לעבוד במפעלים או בתאי מלאכה, ההולכים ומקומים בעיירות הבדואיות.

ב. תלמידים שאינם יכולים לעמוד בדרישות המגמה העיונית ובתנאי שיפנו לבית ספר מקצועי מתוך בחירה אישית, במסגרת אלטרנטיבית.

הרחבת החינוך המקצועי הינה גם אמצעי להשגת ידים, שאינם בהכרח למדו — לשמור על הנוער מפני נסירה מלימודים ולהעניק לו מסגרת שתגן עליו מפני היחסות לפ羞.

מחובתה של רשות החינוך המקצועי "על כל אורגון-מחדש כולל בחינוך המקצועי" בראש ובראשו, יש להגדיר מחדש את יעדיו בית הספר כמכשיר לקרה ללימודים טכניים גבוהים לקרה התאים טכניים או הנדסי. אולם, סיכויי החינוך המקצועי להצליח תלויים, בעיקר, בתנאי הקבלה. אם יועל דרישות הקבלה, אזוי התיחסותם של הורים ותלמידים תהיה שונה ובהתאם לכך גם היערכותם של התלמיד לקרה לימודיו.

העירה והט למשל מלמדת על פוטנציאל התעסוקה הטמון בфиוקש בשירותים האישיים והפרטיים וביזמות של עסקים קטנים. הבדואים מעדיפים סוג זה של זימות על פני הקמת מפעלים גדולים, מה שעשו לעודד משפחות של יזמים פוטנציאליים לשולח את ילדיהם להכשיר את עצםם בחינוך המקצועי. ברהט קיימים כ-70 בתאי מלאכה ובתי עסק, שביכולתם לקלוט את המסייעים ולשפר את רמת השירותים שהם מציעים באמצעות הכשרה מקצועית פרטילית.

סמן נוסף להשיבות ההכשרה והחינוך המקצועיים הוא התגברות פניות של בוגרי תיכון בدواים למכילה הטכנולוגית בבא-שבע. רובם נידחים בשל העדר כישורים או הכנה. הכשרת תלמידים על ידי חינוך מקצועי-טכנולוגי עשויה להבטיח את מקומות במכילות הטכנולוגיות, ולמורים יותר אף בלימודים אוניברסיטאיים (כליומי הטכנולוגיה באוניברסיטה בן-גוריון).

המורשת הבדוית בחינוך

לאחרונה, עולה מקרב הבדואים הדרישה לכלול בתכנית הלימודים הסדרה את המורשת התרבותית הבדוית. ההນקות לכך מבוססות על תחשות הבדואים, שתרבויות הולכת ועלמת בהדרגה, לדעתם באשמה הממסד הממלכתי. " הפרחת השממה" ו"ישוב הבדואים", שהם מיסודות מדיניות וחזונה של המדינה להפיכת הנגב לארץ נושבת, הביאו לכך שהחלק מישראל התרבות הבדואית הפכו לבתני רלבנטיים. הבדואים עצם לא הוציאו מתוכם דור המשך של יוצרים בתחום התרבות הרוחנית שלהם ולא פעלו לשימורה. אדרבא, מותעדי ומשמרי התרבות הבדואית היו דזוקא יהודים, חלקים המכריע מתוך האקדמיה. רק בשנים האחרונות, כמו משכילים בודדים, שבמסגרת לימודיהם הגבוהים פרסמו עבודות על היבטים תרבותיים שונים בחברתם.

המורשת והתרבות הבדואית מצטיינת בעושר רב של ערכים, העומדים בפני סכנת היכחדות, ככל שמתעצם תהליך ההתיישבות. חלקים נכבדים ממורשת זו קשורים בגדול מקנה ושימושי החברתיים, הטכסיים והדתיים (מלבד ערכם הכלכלי). יישוב הבדואים בישובים בעלי אופי עירוני, המונע או מנסה על החזקת בעלי-חיים, דוחק את המורשת הבדואית לקרון-זווית, בטרם נמצא לתושבים חלופות הולמות. ככל שמתරחב המחקר אודות החברה הבדואית, הולך ומתברר עשרה של התרבות הרוחנית, שחלקים מהם ראויים לשימור ולימוד. כך, למשל תלמידות השבטים, השיר והסיפור, המשפט המסורתי, הרפואה המסורתית, מערכת הערכים וכיוצא בזה.

בעת האחרון גוברות בקרבת בדווי ישראל, ובמיוחד במוסדות החינוך לגוניהם, ההכרה והכמיה לכלול במערכת הלימודים את נושא מורשתם. כמיהה זו מתבטאת ביוזמות שונות של מנהלים ומורים בدواים, העוסקים במורשת הבדואית באופן מוגבל ובלתי מותוכן ומובנה, בשיעורי-מחנק או בשיעורי חברה. באחדים מבתי הספר יש יוזמות בתחום החזותי, בצורת ציורי-קיר למשל, הממחישים הווי ומסורת בدواים ובאחרים גם כמו מעין מזיאונים, המציגים את התרבות החומרית. דזוקא בזמנים אלה, כאשר החברה הערבית בישראל מתהיבת בשאלות של זהות, ובכל זה הבדואים, יש טעם וערך מיוחדים ללמידה על ראשונות ותרומותם של הבדואים לתרבות הערבית, הן מן הבחינה ההיסטורית והן מן ההיבט התרבותי. למסורת זו דמיון ומקבילות אין ספור במסורת היהודית המקראית, וראוי שגם המשותף הזה ימצא ביטויו בערכה המוצעת.

ביום עיון של צה"ל, שהתקיים ב-17.1.93 ויועד כולו לנושא החינוך מגזר הבדואי, התברר שככל אנשי החינוך, ראשי הרשויות הבדואים, נציגי משרד החינוך, אנשי אקדמיה ובדואים שהיו במקום – העלו את נושא המורשת הבדואית כאינדייקציה לרצונה הטוב של הממשלה, ובוודאי של משרד החינוך, כלפי הבדואים בישראל. הם שותפים לדעה

שלימודי המורשת הבדוית חשובים במיוחד בעת זו, כאשר היא נתונה להתקפה ולנסיו. ביטול מצד חוגים פונדקמנטלייסטיים, ובראשם גם מורים הנמנים על התנועה האסלאמית.

עכבות הקשורות ביחס החברה לחינוך ולהשכלה

דווקא בחברה מסורתית, השרויה בתהליכי שינוי מהירים, בית הספר לבוד איננו יכול להשפיע שינוי משמעותי (מבחינת ההשתלבות בחברה הישראלית וההסתגלות לחיים אוโรבניים ולמודרניזציה בכלל) אם לא יזכה בתמיכה רחבה ופעילה של החברה עצמה. נראה גם, שחלק נכבד מהבעיות של החינוך וההישגים הלימודיים נגרם בגלל עכבות חברותיות ותרבותיות, הנובעות מיחסה של החברה לחינוך הממלכתי ולהשכלה בכלל. בית הספר הוא מוסד קובל, כל עוד אין פוגע בסדר החברתי ובערבים המסורתיים. נמצאו למורים, שאכן קיימים מתח בין הבית והחברה למערכת החינוך, כאשר הבית והחברה הם מרכיב בעל השפעה מכרעת. התערבות גורמים חמוטליים ושבטיים מקשה מאד על סגל המורים, גם בתחום הפלוגוי.

הבית

השפעתו של הבית על התלמיד מתחילה בחינוך הבלתי-פורמלי המוענק ליד עד כניסתו לבית הספר. כאן מתקיימת מערכת של שידור מסרים על ידי בני המשפחה השונים וקליטותם על ידי הילד. הבית ממשיך להשפיע על החינוך גם לאחר הכנסתה לבית הספר, ובמיוחד יש חשיבות לייצרת תנאים פיזיים ללמידה (מקום, שולחן); לפיתוח מודעות ההורים ולתמכית בני משפחה בוגרים; וליוכנת המשפחה לסייע ולפקח על תהליך הלמידה של הילד.

החברה

השפעת החברה על החינוך וההשכלה מותבטאת ביכולת החברה לפרש בין ערכים מסורתיים לערכים מקובלים בחברה הישראלית ובהתיחסות הכלכלית להשכלה. בעשור האחרון, חל שינוי בהתייחסות החברה הבדוית להישגים לימודיים. יחס זה, וביחד יחסם של ההורים, עשוי להיות מכרייע בהשפעתו על המוטיבציה של הילדים ללמידה. מכלול הבעיות והעכבות, הקשורות ליחס ההורים והחברה לחינוך, הינו מורכב ביותר וኖבע במספר גורמים:

אדישות והעדר מעורבות חיובית של הורים (ביחוד האבות): אלה מהווים את אחד הגורמים המכובדים בהשפעתם השלילית על מערכת החינוך בכלל, ועל הישג הילדיים בפרט. ינסם בתים ספר, בהם נחשים המנהל וסגל המורים לאוביי החברה בעטין של יריבויות שבטיות.

שניינו ערכים ביחס למשקלם ולעמדתו של החינוך, נגד רוח הזמן המעודדת חומרנות. הדבר ניכר בעיקר בעיריות הבדויים, באשר שכנותם של בעלי מעמד כלכלי שונה גורמת לתחרות ולהישגיות גם מצד החלשים.

בעיות כלכליות: יש להבדיל בין הורים בעלי יכולת א' חסרי מודעות ורצון, שאינם מציידים את ילדיהם בספרים, עזר-לימוד או בגדים נאותים – דבר המקשה על הילדיים. ומנגד, האליות שראות במצבן הכלכלי חוסן חברתי ופוליטי, ללא צורך להקנות השכלה לילדים. מול אלה עומדת שכבה של משפחות והורים, שמצבה הכלכלי ע"ז בין בעלי הכנסתה בינונית עד נמוכה – שמדוותם לערך החינוך גבוהה והם מוכנים להשקייע בחינוך ילדיהם ושולחים אותם ללמידה בתתי-ספר חיצוניים (במרכז וצפון הארץ) כדי להבטיח את הצלחתם בבחינות הבגרות; חלקם אף מסתפק בחינוך המקומי.

קיפוח הבנות: מלכתחילה קופחו הבנות, בראש וראשונה בכך שהיששו את כניסה למערכת החינוך שהיתה הדורגתיה, הן מבחינת הזמן והן מבחינת רמת הלימודים. רק בעשור האחרון החל פירצה ממשית בחינוך הבנות (ראה לוח 3). החברה הבדויה עדין נהגת בנסיבות כלפי הבנות ואינה מותירה לכלן ללמידה, וביחד לא ברמות החינוך העל-יסודי והגבוה. אם בשנים הקרובות השפעתם של הגורמים המסורתיים תלך ותפחת, התוצאה תהיה גידול בספר הבנות שלמדו בתתי הספר ובמכללות.

השבטיות

המעשה החינוכי בקרב הבדויים מושפע, בין היתר, מהיסוד השבטי. בשבטים בהם קיימות הומוגניות זהות בין סגל המורים לבין התלמידים, זוכים המורים לחיזוק מצד ההורים, התומכים בניקיota כל האמצעים לחנך את הילדיים ולהעלות את רמת הישגיהם. המצב שונה בתתי ספר, בהם קיימת הטרוגניות שבטית, וביחד אם במקביל ישנים מתחים בין השבטים השונים. במקרים כאלה, ההשפעה על סגל ההוראה והתלמידים, שאינם צד בעניין, היא ממש הרסנית. ההתעלות מעלה לרוגשות השבטים היא קשה, ומצב היחסים הבין-שבטיים משפייע לרעה על התהליך החינוכי.

סיכום

המשבר במערכת החינוך הבדוית מושפע מעובדת העובדה הבודדים בתהילך מעבר לחברת מסורתית לחברת מודרנית. למשבר כללי זה מספר קשיים, החרייפים במיוחד בחברה הבדוית, כגון דמיוי נזוק של בית הספר הבדוי המקומי; העדפת הישגים כלכליים על הישגים לימודיים; התגדרות שבטיית ורצון לאוטורקיה בחינוך במסגרת השבטית; חדיות מתחים שבטיים ויריבויות שבטיות לתוך בית הספר; המצוקה הכלכלית שהיא מנת חלקה של האוכלוסייה המטופלת במשפחות גדולות; מגבלות של ההורים ביכולת המעקב אחרי התהיליך הלימודי של ילדיהם וביכולת לספק להם אמצעי לימוד ובדדים נאותים.

על מערכת החינוך, בתמיכת משרד החינוך והממשלה, להחולל שינוי ממשי לקרהת קידום החברה הבדוית. קידום החינוך הוא תנאי הכרחי לקידומה של החברה הבדוית ולהשתלבתה במדינה. קיים חשש, שאם לא יעשה כן יופקר הדור הצעיר לתרבות הרחוב ולוחוגים העווינים את ההשתלבות במדינה.

המלצות מדיניות

הגדלת המשאבים המוקצים לחינוך

- הקצתה משאבים מסוימים למגזר הבדוי כאוכלוסייה טעונה טיפוח, לפחות למשך תקופה קצרה, שבמהלכה יוקצו המשאבים הדורושים לקידום החינוך.
- העדמת החינוך ראשון ועליון בסדר העדיפויות לקידום האוכלוסייה הבדוית בנגב.
- גiros משאבים על ידי מספר גורמים: משרד החינוך והתרבות (שות夫ות טיפוח); פרויקט שיקום שכונות (משרד הבינוי והשיכון); הרשות המוניציפלית; גופים וולנטריים.

גיוס והכשרת מורים

- הכשרת מורים מקומיים על-ידי פתיחת כל המוסדות, העוסקים בהכשרת מורים, בפני מועמדים בדווים.
- ניתן לייסם זאת, בין היתר, על-ידי פתיחת מכינות מיוחדות לסטודנטים במכילת קי ובאוניברסיטת בן-גוריון (כיום המכינה באוניברסיטה מיועדת רק לשוחרי צה"ל).
- ניתן לקיים שתי שנות מכינה, לשם מצומצם פורי השכלה והישגים וכדי לעמוד ברמה הנדרשת על-ידי שני המוסדות הנזכרים.

- קביעת תמריצים מיוחדים לפונס למסלול ההוראה, בכל דרך המבטיחה מעמד ושכר נאותים.
- העלאת רמת השכר של המורים הבודדים, תוך התחייבות מצדם לחמש שנות הוראה לפחות, לאחר סיום הכלותם.
- פיתוחה מערכת החינוך הبدוית בפני מורים יהודים (אך ורק כפתרון זמני עד למילוי המחשבור על-ידי מורים מקומיים). לפי עדות מנהלים במערכת החינוך הبدוית הוכיח הניסיון, כי המורים היהודיים תורמים לאוירה חיובית ולהישגים בקרב התלמידים הבודדים.
- להימנע מכח שמורים חיצוניים ילמדו בכיתות "קריטיות", כלשון מנהלים ומורים (הכוונה לכיתות א-ב', ז-ח'). בכיתות א-ב' יש חשש מהלם המפגש עם מורים שאינם בודדים, מה גם שהמורים החיצוניים עלולים שלא להבין את הילדים הבודדים. בכיתות ז-ח', המורים המקומיים וגישים ודואגים יותר ממן המורים החיצוניים להצלחתם ולהכנותם של התלמידים לקרה הלימודים העל-יסודיים.

קידום החינוך המקצועי

- הגדרה מחדש של יעדיו החינוך המקצועי, תוך התאמתם לצרכי החברה, והעמדתו בקריטריונים של מדע ושוק מתוחכמים.
- ביטול הדימוי הרווח של בית הספר המקצועי כמקום להכשרת "פועלים".
- העלאת תנאי הקבלה לחינוך המקצועי.
- הפיכת בתיה הספר התיכוניים בעיריות לבתי ספר מקיפים, אחד בכל עיריה.
- קביעת תמריצים (הקלות ומלגות) לתלמידים מצטיינים.
- מיקוד המאמץ בקידום החינוך המדעי וההצטיידות הטכנולוגית.

הגברת מעורבות הורים בחינוך

- יש לעודד, או אף לחיבר, את מעורבות הורים בעבודת בית הספר, ובividוד בתבי הספר הייסודיים.
- עירication פעילות הסברה בקרב הקהילה בכלל, והורי תלמידים בפרט, על ידי דיווח שוטף על הישגים ומחdzlim.
- הבטחת קיומו של ועד-הורים.

- בחינת האפשרות להכנס מסגרות של בית ספר קהילתי במספר ישובים בדוויים, על מנת להביא את ההורם למעורבות חיובית בחינוך ילדיהם.

טיפוח המורשת הבדואית

- מומלץ להנrig ולמסד את שימור המורשת הבדואית, חלק אינטגרלי מתכנית הלימודים.
 - ניתן לעשות זאת בבית הספר היסודי במסגרת הנושא "הישוב שלי" הנהוג בכיתות ד'.
 - ניתן לעשות זאת בבית הספר התיכון כמקצוע שייכל בדרישות הבנות.
- המלצות אלה הן כלליות ומחייבות התייחסות ומעורבות של מורים, מחנכים וחוקרים, וכמוון את טיפולה של היחידה לתכניות לימודים במשרד החינוך והתרבות.

החינוך בגיל הרך

- נחוץ שינוי בתפיסה, לפיה גני הילדים הם חלק אינטגרלי מבית הספר. יש להפעיל ולפתח גני ילדים בתוך אזורי המגורים.

החינוך המיעוד

- יש להקים בית ספר לחינוך מיוחד מגואר הבדואי, בנוסף לכיתות המקדמות הקיימות. עד היום, תלמידי החינוך המיוחד, בرمות השונות, הושעו לבתי ספר בבאר-שבע ובdimona.

רשימת מקורות

- אבו-سعد, אי (1990), החינוך הערבי של בדווי הנגב: תכניות ויעדים לעתיד, **רישומיות בנושא הבדוויים** 21: 4-20.
- אבו-سعد, אי (1991), הכשרת מורים כמנוף למפנה במערכת החינוך הבדוית, **רישומיות בנושא הבדוויים** 22: 9-14.
- אבו-سعد, אי (1994), החינוך הגבוה בקרב בדוויי הנגב, הרצאה ביום עיון בנושא **הבדוויים**, מרכז ההසברה ואוניברסיטת בן-גוריון, 19.1.94.
- בן-דוד, י" (1991), העדה הבדוית לקרהת שנת 2000, **סבירות**, עמ' 114-79, מדרשת שדה בוקר.
- בן-דוד, י" (1993), **ישוב הבדוויים בנגב, מדיניות ומציאות 1967-1992**, משרד הבינוי והשיכון ומכוון ירושלים לחקר ישראל.
- בן-דוד, י" (1994), הסתגלויות תוך משבה: היבטים פיסיים וחברתיים של עיר בדווי הנגב, בתוך: גורסמן, ד. וא. מאיר (עורכים) **הערבים בישראל**, מאגנס, ירושלים.
- בן-דוד, י" וס' אבו-עגיאג (1988), החינוך המסורתני אצל בדווי הנגב, **רישומיות בנושא הבדוויים** 1: 14-1.
- ברנע, ד' (1990), **מורים בחינוך הבדוי בנגב, 1978-1979**, משרד החינוך והתרבות, לשכת מחוז הדרכים.
- מair, אי (1986), היבטים מרחביים ותמורות מבניות במערכת החינוך הבדוית בנגב, **רישומיות בנושא הבדוויים** 17: 86-63.
- משרד הבינוי והשיכון (1993), **ישובי הבדוים בנגב**, משרד הבינוי והשיכון, מחוז הנגב.
- משרד החינוך והתרבות, רשות החינוך לבדוים בנגב (1993), **היבטים פיזיים ולוגיסטיים במערכת החינוך במרחב הבדוי**.
- מליץ, ע' (1993), **תמורה בחינוך הבדוי בנגב**, משרד החינוך והתרבות, לשכת מחוז דרום.
- מרקם, ע' (1974), **החברה הבדוית בנגב, רשפים**, תל אביב.
- עמשה, ע' (1986), מערכת החינוך במרחב הבדוי בנגב, **רישומיות בנושא הבדוויים** 16: 20-15.
- זהיל - המרכבת הבדוי (1993), רב-שיח על "החינוך בקרב הבדואים בישראל", יום עיון בנושא: **הבדואים במדינת ישראל**, 17.1.93.
- שוחט, מי (1992), **הבדואים בנגב בעין הפוסט תעשייתי**, משרד החינוך והתרבות, רשות החינוך לבדוים בנגב.
- שוחט, מי (1993), **מערכת החינוך במרחב הבדוי בנגב, רשות החינוך לבדוים בנגב**, משרד החינוך, מחוז הדרכים.

פרסומים של מכון פלורסהיימר למחקרים מדיניות

- **מגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל, עמיים גון וראסם חמאייסי, ירושלים 1992.**
- **מרכז פיתוח חכליים משותפים ליישובים יהודים וערבים בישראל, עמיים גון וראסם חמאייסי, ירושלים 1992.**
- **לקראת בסיסי חכלי לפיתוח וניהול היישובים הערבים בישראל, ראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **מתכננו מגביל לתכנון מפתח ביישובים הערבים בישראל, ראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **לקראת מדיניות של מוקדי עיר לאוכלוסייה הערבית בישראל, עמיים גון וראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **הערבים בישראל בעקבות כינון השלום, עמיים גון וראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **עידוד היוזמות ביישובים הערבים בישראל, דן צימנסקי וראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **סוגיות בתכנון ובפיתוח יישובים בישות הפלסטינית המתהווה, ראסם חמאייסי, ירושלים 1994.**
- **מערכת החינוך العربي בישראל: סוגיות ומגמות, מאג'יד אלחאג', ירושלים 1994.**
- **יצא לאור גם בשפה האנגלית**